

עונג שבת: הנאה גופנית לשם שמים

"עונג שבת" נשמע מושג "רוחני". עיון בסוגיה התלמודית, במקורותיה ובהלכה הנגזרת ממנה, מורה שעיקר עניינו של עונג שבת הוא דווקא בתענוג הגשמי. סוגית "עונג שבת" מהווה לפיכך דוגמת מופת ליחסים הרצויים שבין חומר ורוח, או להבהרת אופן השימוש בגוף ובהנאות הגשמיות לשם מילוי חובותיו של האדם בקדושה וברוחניות¹. כדי להבהיר את הענין, נפתח בלימוד הסוגיה התלמודית, נעבור להיבטים הלכתיים שונים שלה, ונסכם במאמרי הגות המתבססים עליה.

פרק א. שני היבטים בסעודות השבת

סוגית הבבלי: שלש סעודות ועונג שבת

תנו רבנן: כמה סעודות חייב אדם לאכול בשבת? שלש, רבי חידקא, אומר: ארבע.

אמר רבי יוחנן: ושניהם מקרא אחד דרשו, (שמות טז) "ויאמר משה אכלהו היום כי שבת היום לה' היום לא תמצאוהו בשדה. רבי חידקא סבר: הני תלתא היום לבר מאורתא, ורבנן סברי: בהדי דאורתא...

[ר' חידקא סבר: אלו שלשה "היום" לבד משל הערב, ורבנן סוברים: עם זו של הערב]

אמר רב יהודה אמר רב: כל המענג את השבת נותנין לו משאלות לבו, שנאמר (תהלים לז) והתענג על ה' ויתן לך משאלות לבך. עונג זה איני יודע מהו, כשהוא אומר וקראת לשבת ענג, הוי אומר: זה ענג שבת.

1. הגדרות פתיחה אלה אינן מדויקות די הצורך, שכן נראה שהבחנה בין "חומר" לבין "רוח", בין "גשמיות" לבין "רוחניות", אינן נעוצות במחשבת חז"ל, וההפרדה הדיכוטומית הזאת היא גוף זר שמוצאו יוני ואשר התאזרה במחשבה היהודית בעיקר בתקופת הראשונים. בירורו של ענין זה איננו הכרחי לנושא הנדון ולא נפרטנו כאן.

כמה מענגו? רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב אמר: בתבשיל של תרדין, ודגים גדולים, וראשי שומין. רב חייא בר אשי אמר רב: אפילו דבר מועט, ולכבוד שבת עשאו דרי זה עונג. מאי היא?

אמר רב פפא: כסא דהרסנא. [מין דג קטן] (בבלי שבת, קי"ז ב' קי"ח א')

בסוגיה זו, העוסקת בנושא של חיוב הסעודות בשבת, מוצגים זה בצד זה שני מקורות: "אכלוהו היום" ו"קראת לשבת עונג". שניהם מובילים לחיוב אכילה, אולם בשני אופנים שונים. פסוקי "אכלוהו היום" מגדירים חיוב לשלש או ארבע סעודות, ואילו פסוק העונג איננו מחייב סעודות, אלא מיתרגם להכנת מאכלים מיוחדים לשבת. ולו גם דבר מועט שהכינו במיוחד לשבת. ב"עונג שבת" אין חיוב מוגדר של סעודות, אלא דרישה כללית לענג את השבת. זו יכולה להתבצע באופנים שונים, וכשמדובר באכילה, הכוונה היא להתקין לשבת מאכל שיש בו ייחוד ועונג. לעומת זאת, אין ב"אכלוהו היום" כל התייחסות לעונג, אלא חיוב סעודות. כפי הנראה, חיוב זה נגזר מפרשת המן. כמעין זכר למן שירד ביום הששי כפליים ואכלוהו בשבת.

השרשים במקרא: כפל המקורות

כמבואר בסוגית הגמרא, יש שני מקורות בתנ"ך שעליהם נסמכים חיובי הסעודות שבת. המקור הידוע יותר, בספר ישעיהו, כולל את כל סוגי עונג שבת, כשהם נכללים בתוך המכלול של דרכי ההתנהגות של האדם בשבת בכלל, שעליהם גם נסמכים איסורי שבות, וחיובים אחרים:

אם תשיב משבת רגלך עשות חפצין ביום קדשי וקראת לשבת ענג לקדוש ידוד מכבד וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר: או תתענג על ידוד והרכבתיך על במתי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי ידוד דבר: (ישעיהו פרק נח, י"ג י"ד)

עצם המושג "עונג" ביחס לשבת מופיע כאן בשני מובנים: מעשה, ושכר: "וקראת לשבת ענג" הוא חלק מאפיון ההתנהגות של האדם בשבת. ו"או תתענג על ה" מופיע, בפסוק השני, במובן של חלק מן השכר המיועד לאדם השומר את השבת כיאות. הגמרא הציגה את שני ההיבטים הללו זה בצד זה.

המקור השני, בתורה עצמה, הוא מקור לחיוב אכילת שבת בלבד:

ויאמר אלהם הוא אשר דבר ידוד שבתון שבת קדש לידוד מחר את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלו ואת כל העדף הניחו לכם למשמרת עד הבקר: ויניחו אתו עד הבקר כאשר צוה משה ולא הבאיש ורמה לא היתה בו: ויאמר משה אכלהו היום כי שבת היום לידוד היום לא תמצאהו בשדה: (שמות פרק טז פסוק כג)

באופן פשוט, פסוקים אלה הם הדרכה ללוקטי המן: ילקטו ביום הששי ולא ביום השבת, ויכינו ביום הששי את סעודות השבת. אבל המכילתא מסיקה מסקנה מחייבת:

ויאמר משה אכלהו היום כי שבת היום לה' היום לא תמצאהו בשדה. רבי זריקה אומר: מכאן שלש סעודות בשבת.

דבר אחר: ויאמר משה אכלהו היום, רבי יהושע אומר: אם תזכו לשמור את השבת, עתיד הקב"ה לתת לכם שלשה מועדות, פסח ועצרת וסוכות. לכך נאמר ויאמר משה אכלהו היום. ר' אלעזר המודעי אומר: אם תזכו לשמור את השבת, עתיד הקב"ה ליתן לכם שש מדות טובות: ארץ ישראל ועולם הבא ועולם חדש ומלכות בית דוד וכהונה ולוייה, לכך נאמר 'אכלהו היום'. ר' אליעזר אומר: אם תזכו לשמור את השבת תנצלו משלש פורעניות: מיזמו של גוג ומגוג ומחבלו של משיח ומיום דין הגדול, לכך נאמר 'אכלהו היום'. (מכילתא דרבי ישמעאל בשלח – מס' דויסע פרשה ד)

גם כאן, כמו בפסוקי העונג בישעיהו, המכילתא רואה בחזרה המשולשת על "היום", משמעות כפולה: מצד אחד, רמיזה לחובת הסעודות ומצד שני, החזרה המשולשת על "היום", רמז לשכר שינתן לעתיד לבוא. אולם, כאן גם המצוה וגם השכר אינם ביטוי של "עונג". השכר יכול להיות גם בהצלה מפורענויות. המצוה, היא בעצם מעשה האכילה, ולא דווקא בפן המענג שבו.

עלינו לבחון עתה את המשמעות העיונית והמעשית של שני המקורות למצות סעודות שבת וגדרי מצות עונג שבת.

סמ"ג: שני חיובים באכילת שבת

הסמ"ג מתאר את שני ההיבטים של החיוב, הנגזרים משני הפסוקים, בהציגו את גדרי החיוב של העונג:

ומצות עשה מדברי הנביאים לעשות כבוד לשבת ועונג שנאמר (ישעי' נח, יג) וקראת לשבת עונג...

עונג שבת היא אכילת בשר ודגים ושתיית יין ומענגה כפי כחו, אבל אינו חייב לעשות יותר מדאי כאשר אמרו חכמים (פסחים ק"ג, א – ק"ח, א) 'עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות', ואסור להתענות עד שש שעות ביום בשבת, כדאיתא בירושלמי דנדרים (פ"ח ה"א).

אמרינן בפרק כל כתבי (שבת ק"ז, ב) אליבא דרבנן, שחייב אדם לאכול שלש סעודות בשבת, אחת ערבית ואחת שחרית ואחת במנחה. ומביאים להם סמך מן המקרא ששלשה פעמים נאמר בהם היום גבי אכילת המן, 'אכלוהו היום', 'כי שבת היום לה', 'היום לא תמצאוהו בשדה'. וגבי מן כתוב לחם: 'הוא הלחם אשר נתן וגו'', מכאן פוסק הרב ר' אליעזר ממי"ץ שצריך לחם לסעודה שלישית.

הסמ"ג הבין, שהחיוב העיקרי הוא חיוב עונג שבת, והוא מצוה מדברי סופרים. לדבריו, אין חיוב מן התורה כל ועיקר בסעודות שבת. חיוב שלש סעודות הוא פרט מתוך החיוב הכללי של עונג שבת, ויש להחשיב את הפסוק של "וקראת לשבת עונג" כ"אסמכתא" בלבד למצוה דרבנן. בנוגע לאכילה, הסמ"ג קובע את החיוב הבסיסי ב"בשר ויין", וחיוב שלש הסעודות הוא מיקוד נוסף, משני, של החיוב הכולל של העונג. אמנם, לפי דעתו של בעל היראים, חיוב שלש הסעודות הוא חיוב גמור, הגם שהוא דרבנן, והוא מבוסס על "סמך מן המקרא בלבד". בכל זאת, לכן חייבים לסעוד שלש סעודות בפת.

על דעתו זו של בעל היראים מביא הסמ"ג דעה חולקת מבעלי התוספות:

ויש שהיו מקילים לעשות סעודה שלישית במיני תרגימא, כדתניא בתוספתא דסוכה (בבלי סוכה כז, א) השלים במיני תרגימא יצא. ומיני תרגימא הם דברים הנעשים מחמשת המינים. דתניא בתוספתא דברכות: (פ"ד ה"ג) 'הביאו לפני מיני תרגימא מברך עליהם בורא מיני מזונות'. והם כעין ביני"ץ וקרייפלינ"ש בלע"ז:

מסתבר, שמחלוקת היראים והתוספות בשאלת חיוב אכילת הסעודה השלישית, איננה נובעת משוני מהותי בשאלת היחס בין חובת העונג לבין חובת הסעודות. לשיטת היראים, יש חיוב גמור של סעודות בשבת, הכולל אכילת פת בכל אחת משלש הסעודות, לרבות הסעודה השלישית, וכך גם לשיטת התוספות. אלא שלשיטת התוספות, ניתן לקיים חובה זו גם באכילת "מיני תרגימא", דהיינו "מזונות". כפי

שהוכיח מן הגמרא בסוכה. בגמרא בסוכה מדובר על חובת אכילת פת בסוכה, ומוזכר שם שאפשר להשלים כשהחסיר סעודת פת בסוכה במיני תרגימא².

ראוי לשים לב גם לפיסקה נוספת בדיונו של הסמ"ג:

תשמיש המטה מעונג שבת הוא, לפיכך עונה של תלמידי חכמים הבריאים מלילי שבת ללילי שבת. (לשון הרמב"ם בהלכות שבת פ"ל הל' יד): (סמ"ג – חלק מצות עשה – מצוה ל)

מוכח מדברי הסמ"ג, שעונג שבת איננו מושג רק באכילה, אלא גם הנאות גופניות אחרות עשויות להחשב בכלל זה. תשמיש המטה גם הוא, כמו אכילה, הנאה "גופנית". האם גם הנאות רוחניות יכולות להחשב כעונג שבת? לשאלה זו נזקק בפרק השני.

ספר חרדים: חובת הסעודות מן התורה

בעל ספר חרדים³ מפרש את החיוב בסעודות ברמה חמורה יותר מן הסמ"ג:

מצוות עשה מן התורה התלויות בושט:

(ב) לאכול ולשתות בשבתות ובימים טובים, גרסינן בפרק חמישי דפסחים (דף סח) כתיב עצרת לה' אלהיך, וכתיב עצרת תהיה לכם, הא כיצד, חלקהו חציו לכם לאכילה ושתיה וחציו לה' לבית המדרש. ושתי משפחות היו בירושלים, אחת היתה אוכלת כל יום השבת ומבטלת חציו של בית המדרש, ואחת היתה קובעת סעודתה בערב שבת וכל יום השבת לומדת, ושתיהן נעקרו, כדאיתא במסכת גיטין. ומבואר בפסחים דדרשה זו דבר תורה ולא אסמכתא, וכן כתב הרמב"ם פ"ג דהלכות נדרים וסמ"ג בסימן רמ"ב.

ג) לאכול שלש סעודות בשבת, דהרי דרשו ז"ל בפרק ט"ז דשבת מדכתיב תלתא היום במאכל שבת, ויאמר משה אכלוהו היום, כי שבת היום לה', היום לא תמצא אתו בשדה, ופרש"י תלתא היום למנין שלש סעודות בא עכ"ל, משמע

2. להלן נראה, שיש מקילים בסעודה השלישית מסיבות אחרות, התלויות בהגדרת העונג, אך לא זוהי כוונת התוספות.

3. ר' אליעזר אזכרי, חי בצפת, בימי פריחת מרכז התורה בה, בשנים שאחרי גרוש ספרד.

מלשונו דדבר תורה הוא ולא אסמכתא, ועונש המבטל סעודה אחת משלשתן גדול. ובזהר פר' פקודי (רנ"ב) בהיכל הזכות אמרין: דכל שלחנות של ישראל מסדרין המלאכים באותו היכל כשנכנסת השבת, ואלף אלפין ורבוזא רבבן ממונים על השלחנות ומשגיחין איך סדרו עונג שבת, וחיה אחת על ד' שרפים, אם רואה השלחן בכל מיני עונג, מברכת השלחן 'אז תתענג על ה', 'אז תקרא וה' יענה', 'אז יבקע כשחר אורך', 'הנה כי כן יבורך גבר', וכל המלאכים עונין אמן. וכשלא ענגו השבת, דוחין אותו שלחן חוצה למקום הנקרא נגע היפך אותיות ענג, ומקללין אותו, 'ויאהב קללה ותבואהו ולא חפץ בברכה ותרחק ממנו, ינקש נושה לכל אשר לו וכו', 'אל יהי לו מושך חסד וכו', רחמנא לשזבן [ה' יצילנו] ע"כ. לכן החרדים אל דברו יזדרזו.

(ספר חרדים – פרק יד)

ספר חרדים תופס שקיים חיוב מן התורה לסעוד שלש סעודות בשבת, חיוב זה מופיע אצלו בנפרד לגמרי מן החיוב של אכילה ושתייה בשבת ויום טוב, שהוא חיוב מן התורה. חיוב הסעודות הנלמד מן הפסוק "אכלוהו היום" גם הוא חיוב חמור ברמת "דבר תורה". מובן שגישה זו מתאימה לדברי בעל ספר היראים, שמחייב סעודה שלישית בפת. החרדים מצטט, בהמשך לדיונו במצות סעודות שבת, את מאמרי הזוהר בענין עונג שבת, ומוכח מכך, שמבחינתו עונג שבת הוא פרט במצות שלש סעודות, ולא להיפך, כפי שראינו בדברי הסמ"ג. דבריו של החרדים מסבירים יפה את מבנה הסוגיה בבבלי. תחילה מופיע חיוב הסעודות עצמן, שהוא החיוב היסודי ויוצאים בו ידי חובה במה שמגדיר סעודה בכל מקום: אכילת פת כשעור. מעבר לחיוב הבסיסי הזה, יש חיוב משלים, מדברי קבלה, לענג את השבת, ודבר זה נעשה על ידי שמענגים את השלחן "בכל מיני עונג" היינו, שמוסיפים מאכלים מיוחדים משובחים, כתבשיל תרדין, דגים ושומין המוזכרים בגמרא, או לפחות תוספת מעטה וסמלית כסא דהרסנא. ומובן שכל אדם מוסיף לפי טעמו ויכלתו.⁴

4. במקום אחד ניסח החת"ס את הדברים, כשיטת החרדים: "וקראת לשבת עונג מחודשת מתקנת נביאים, כי בתורה אין זכר אלא ג' פעמים היום לשלש סעודות כל שהוא [כשבת קי"ז סע"ב], אבל לא לענג, כי ב"ט כתיב שמחה, ועונג שבת מתקנת נביאים. (שו"ת חתם סופר חלק א (או"ח) סימן רח) אבל ראה להלן שפירש כדעת הרמב"ם.

כדאי לשים לב לאופן המיוחד של חלוקת המצוות בספר חרדים. בעל ספר חרדים מסווג את המצוות לפי אברים בגוף האדם שבהם הן נעשות. ואת מצות שלש סעודות הוא מייחס ל"ושט". יש בכך חידוד נוסף להנחת היסוד שלנו, שזוהי מצוה שיסודה בפעולה הגופנית.

הרמב"ם חיוב עונג מדברי סופרים

הרמב"ם, בשונה מבעל ספר חרדים, הבין את דין עונג שבת כחיוב "מדברי סופרים" בלבד⁵, אבל גם הוא הבחין בין שני החיובים, חיוב העונג וחיוב הסעודות. ואלו דבריו:

(א) ארבעה דברים נאמרו בשבת שנים מן התורה ושנים מדברי סופרים והן מפורשין על ידי הנביאים שבתורה זכור-ושמור ושנתפרשו על ידי הנביאים כבוד ועונג שנאמר (ישעיהו נ"ח) וקראת לשבת עונג ולקדוש ה' מכובד...

(ז) איזה הוא עונג זה שאמרו חכמים שצריך לתקן תבשיל שמן ביותר ומשקה מבושם לשבת הכל לפי ממונו של אדם וכל המרבה בהוצאת שבת ובתיקון מאכלים רבים וטובים הרי זה משובח ואם אין ידו משגת אפילו לא עשה אלא שלק וכיוצא בו משום כבוד שבת הרי זה עונג שבת ואינו חייב להצר לעצמו ולשאול מאחרים כדי להרבות במאכל בשבת אמרו חכמים הראשונים עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות:

5. מפרשי הרמב"ם נחלקו בשאלה אם ה"מדברי סופרים" שכאן הוא דרבנן גמור או שיש לו מעמד מסוים של חיוב מן התורה. אצל האחרונים יש נטיה ברורה לכוון שגם דעת הרמב"ם היא שזהו חיוב שיסודו מדאורייתא. וראיה לדבר מכך שהנשבע להתענות בשבת נחשב, אצל הרמב"ם עצמו, למי שנשבע לעבור על דאורייתא: "והנה אין כוונתו [של הרמב"ם] שהוא רק מצוה דרבנן או מדברי קבלה כמו פורים, אלא דאורייתא ממש נאמרה למרע"ה בעל פה הלכה למשה מסיני ואתי ישעי' ואסמכיה אקרא... ורמב"ם קרי לי' דברי סופרים כדרכו של רמב"ם בקידושי כסף שסוקלים עליהם ואפילו הכי כיון דאתי מדרשא קרי לי' דברי סופרים [ה' אישות פ"א ה"ב]. שו"ת חתם סופר חלק א (או"ח) סימן קסח. ר' יצחק אלחנן מקובנא, פירש כך: אך י"ל דהא כתב הרמב"ם (ה"ש בפ"ל) דזכור ושמור נתפרשו ע"י הנביאים שנאמר וקראת לשבת עונג לכן הוי' סעודת שבת כמו דאורייתא ממש, דהנביאים פ' בזה להפסוק דזכור ושמור, גם י"ל דזה דומה למש"כ רש"י במ"ק (י"ד ע"ב) גבי עשה דיחיד דכתיב אבל יחיד עשי לך ופ' הרא"ש שם (סי' נ') דזהו כדאמרין בעלמא עד דלא אתא יחזקאל מאן אמרה אלא גמרא גמירא ואסמכיה אקרא עיי"ש, וכן י"ל בזה. שו"ת באר יצחק חלק אה"ע סימן ב. ועי' פיתוח של רעיון דומה ע"י הרי"ד סולובייצ'יק ב"שעורים לזכר אבא מארי" ח"א. בשעור על כבוד ועונג שבת.

(ח) מי שהיה ענוג ועשיר והרי כל ימיו כשבת צריך לשנות מאכל שבת ממאכל החול ואם אי אפשר לשנות משנה זמן האכילה אם היה רגיל להקדים מאחר ואם היה רגיל לאחר מקדים: (הלכות שבת פרק ל)

עד כאן מתאר הרמב"ם את מצות העונג באכילה מענגת. וללא חיוב סעודה מוגדר. החיוב של הסעודות מופיע בפני עצמו בהלכה נפרדת:

(ט) חייב אדם לאכול שלש סעודות בשבת, אחת ערבית ואחת שחרית ואחת במנחה וצריך להזהר בשלש סעודות אלו שלא יפחות מהן כלל ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה סועד שלש סעודות ואם היה חולה מרוב האכילה או שהיה מתענה תמיד פטור משלש סעודות וצריך לקבוע כל סעודה משלשתן על היין ולבצוע על שתי ככרות וכן בימים טובים:

(י) אכילת בשר ושתיית יין בשבת עונג הוא לה והוא שהיתה ידו משגת...

כאן ברור, שהרמב"ם רואה את חובת שלש הסעודות כחלק מן החיוב של העונג, כפי שהוסבר לעיל גם בדברי הסמ"ג. אבל הרמב"ם איננו מצטט כלל את הפסוק "אכלוהו היום". קרוב לוודאי, שהרמב"ם סבר שאין זו אלא אסמכתא בעלמא, וחיוב הסעודות יסודו במצות העונג הכללית.⁶

חידושו הנוסף של הרמב"ם הוא שאכילת בשר ויין היא ממצות עונג שבת כמו גם אכילת שלש סעודות, ולכן הוא מחייב לקבוע את כל שלש הסעודות על היין ולבצוע בכלן שתי ככרות. אמנם גם הוא סבור, שאין הדברים אמורים אלא במי שידו משגת, ואם אינו יכול, יצמצם בסעודותיו.

עוד מבורר מדברי הרמב"ם, שמי שאין לו עונג באכילה, כגון מי "שהיה מתענה תמיד", אינו חייב בסעודות. מכאן מוכח שאין לסעודות ערך עצמי, אלא רק בהיותן מימוש של מצות עונג, ואם אין עונג חובת סעודה מניין? לדעת היראים והחרדים,

6. וכך מפורש בדברי התת"ס, (שם): ודע דיש חילוק בין שבת ל"ט, דבשבת עונג מפורש ולא אכילה על כן המתענג בתענית יצא ידי חובת עונג שבת, ואמנם מי שאינו מתענה אינו יוצא ידי חובת אכילה אא"כ מתענג באותה אכילה וע"כ אסור לאכול מן המנחה ולמעלה בעש"ק כדי שיאכל לתיאבון בלילה: ואמנם ביום טוב שמחה כתיב ב' ואין שמחה בלא אכילה כדאמרינן במ"ק ט' ע"א, ואפילו ליכא בשר שלמים ויין מ"מ אכילה ושתייה בעי, ואפילו התענית עונג אסור (אם לא תענית חלום משום סכנות נפשות), אך אינו מפורש שתהיה אכילה מעונגת דוקא, ואם אוכל אפילו אינו מתענג יצא ידי חובת אכילה".

אין הדבר כן, שהרי חיוב הסעודה איננו תלוי בעונג אלא הוא חיוב עצמי הנלמד מ"אכלוהו היום", וחייב לאכול גם אם אינו מתענג, כשם שחייבים באכילת מצה בליל הסדר או באכילת כזית פת בסוכה. רק אם האכילה היא עבורו אכילה גסה, לא יאכל מפני שאכילה גסה לא שמה אכילה, אבל כל עוד יכול לאכול כזית פת, גם אם אין לו כל רצון בכך, יחויב לפי דבריהם לאכול. מה שאין כן לפי הרמב"ם, שכל שהאכילה איננה עונג לו פטור. והוא הדין גם לשתיית יין. חיוב ארבע כוסות בפסח, הוא חיוב עצמי מדרבנן, ולכן מחייבים לשתות גם למי ששתית יין קשה לו.⁷

יש מקרים שונים שבהם אפשר לבחון את השאלה מה עיקר בשבת, העונג או חובת שלש הסעודות. אלו הם מקרים שבהם שתי הדרישות מתנגשות זו בזו. דוגמא אחת לכך מופיעה במגן-אברהם. המג"א דן בשאלה אם אדם יש לו מזון כדי לשבוע בשתי סעודות, אבל אם יחלק לשלש, לא יספיק לו כשעור שביעה אף באחת מהן, מה יעשה? בהסתמכו על ספר חסידים הוא פוסק להעדיף שתי סעודות משביעות, על פני שלש סעודות. מסתבר, שאילו סבר כיראים וכספר חרדים, שיש חובה מן התורה לשלש סעודות, היה מחייב לחלק את הסעודה לשלש. (מג"א ריש סימן רצ"א⁸)

פרק ב': תענית בשבת

ראינו, שהרמב"ם פסק שהמצטער פטור מאכילה. זה לפי שיטתו, שחיוב האכילה הוא פרט במצות העונג בלבד, ולא חיוב עצמאי. בדרך זו פסק גם הרשב"א בתשובה:

שאלה: מי שאכל הרבה, ואין נפשו יפה עליו לאכול סעודה שלישית, אי פטור, או לא?

תשובה: מי שאינו יכול לעשות סעודה ג', אם יכול לאכול כביצה ואינו מצטער, יאכל, ויקיים ג' סעודות. ואם כשיאכל כביצה מצטער הימנה, פטור. שלא תיקנו

7. בית יוסף אורח חיים סימן תעב, בשם תשובת הרשב"א, על פי הבבלי בנדרים מ"ט ב', המספר על רבי יהודה ב"ר אלעאי, שלא היה שותה יין, ושתה ארבע כוסות ואמר: חוגרני צירעי מפסח ועד העצרת. והירושלמי בפסחים, פ"י ה"א: המספר על רבי יונה ששתה ארבע כוסות בליל פסח ו"חזיק רישיה" עד העצרת.

8. ועיי"ש עוד, בדיון על השאלה אם לחלק את סעודת הבוקר לשתיים כדי לקיים ג' סעודות ולצאת גם דעת היראים.

חכמים ג' סעודות בשבת, אלא לכבוד שבת ולענגו. וכיון דמצטער, אין לו עונג, ופטור. (שו"ת הרשב"א חלק ה סימן ג)

הרשב"א מרחיק לכת יותר מן התוספות שהזכרו בסמ"ג. בעוד שהתוספות התיירו לקיים סעודה שלישית במיני תרגימא אך לא ויתרו על עצם האכילה של ג' סעודות, הרי שהרשב"א טוען שאין כלל הכרח לאכול סעודה שלישית אם מצטער הימנה, כיון שבזה אובד ערך העונג. יש להבין, שהתוספות והרשב"א חולקים עקרונית בגדר החיוב. לדעת התוספות יש חיוב אכילת סעודה שלישית, אלא שאפשר לצאת ידי חובה במיני תרגימא, כמו בסוכה. ואילו לדעת הרשב"א אין חיוב שכזה, החיוב הוא להתענג בשבת, והאופן המומלץ הוא להתענג על ידי שלש סעודות, אבל מי שהסעודה השלישית אינה עונג לו, לא יאכלנה.

השאלה מקבלת מפנה נוסף, כאשר מול הערך של עונג שבת באכילה, מופיע הצורך בתענית. ראינו שהרמב"ם פסק, שמי שרגיל בתענית ואכילה איננה עונג לו, רשאי להתענות בשבת.

הריב"ש נדרש להשיב על השאלה אם מותר להתענות בשבת שובה, כחלק מסדרי התעניות של התשובה בעשרת ימי תשובה וימים נוראים:

עוד שאלת: אם מותר להתענות בשבת זו [שבת שובה], אם לאו? תשובה: כבר ראיתם כל הדעות. אמנם רוב האחרונים ז"ל, הכריעו: שאין להתענות בשבת זו: דתשובה לאו בתענית תליא. ואין דוחין עונג שבת, דאורייתא: משום תענית, דרשות. (שו"ת הריב"ש סימן תקיג)

הריב"ש טוען שחיוב "עונג שבת" הוא דאורייתא, ולכן אין היתר להתענות בשבת. מסתבר שהוא רואה ניגוד בין תענית לבין תענוג, ולפיכך דוחה מכל וכל את האפשרות להתענות בשבת. אמנם הריב"ש דיבר במקרה שונה מזה של הרמב"ם. הרמב"ם דיבר על אדם שהאכילה איננה עונג לו, ואילו הריב"ש דיבר על אדם שמתענג על אכילה, אלא שרוצה להתענות לשם תשובה, וזאת הוא אסר. לכך מסכים גם הרמב"ם.

תענית חלום

התייחסות אחרת לשאלת התענית נמצא כאשר דנים בתענית חלום.

תשובה מעניינת מצויה בשו"ת בנימין זאב⁹, שנשאל האם מותר להתענות תענית חלום בשבת. הוא מציג סתירה בין שני מקורות בגמרא:

אמרינן בברכות פרק אין עומדין, אמר רבי אלעזר משום רבי יוסי בן זימרא: "כל היושב בתענית בשבת קורעים לו גזר דינו של שבעים שנה, ואף על פי כן חוזרין ונפרעין ממנו דין עונג שבת. מאי תקנתיה? אמר רב נחמן בר יצחק ליתב תעניתא לתעניתא."

ותימה, דאמרינן פ"ק דשבת ובפ"ק דתעניות ומייתי לה האלפסי: "אמר רבה בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: יפה תענית לחלום כאש לנעורת, ואמר רב חסדא בו ביום ואמר רב יוסף ואפילו בשבת". והתם לא קאמר דחוזרין ונפרעין ממנו דין עונג שבת! (שו"ת בנימין זאב סימן ר"י)

אמנם, בשני המקורות מחשיבים ערך חיובי לתענית בשבת, אלא שבגמרא בברכות הדבר נחשב לביטול עונג שבת ולכן צריך "לישב תענית לתעניתו", וכך נפסק שהמתענה בשבת צריך להתענות שוב ביום חול, עדיף מייד ביום ראשון אם יכול לעשות זאת, כדי לתקן את אשר עיות בביטול עונג שבת. ואילו בגמרא בשבת מדובר בשבח התענית בשבת ולא מוזכר שצריך לתקן את אשר הפסיד בעונג שבת. על כך מפרש ר' בנימין זאב שההבדל הוא שבברכות מדובר על תענית של תשובה, ואילו בשבת מדובר על תענית חלום, וזה פשר ההבדל ביניהן:

ונראה לע"ד דאתענית חלום בשבת אין צריך תענית לתעניתו בשביל ביטול עונג שבת, דהא ההוא תענית דשבת מבטל ההוא גזרה שראה בחלומו, ע"י התענית שמתענה בשבת, ואין לך עונג גדול מזה, וכיון דעונג דידיה הוא אין צריך תענית לתעניתו.

כלומר, יש להבדיל בין תענית שעניינה תשובה ומעשים טובים, אך בכל אופן היא תענית וביטול עונג, לבין תענית חלום, שמטרתה לתקן את הגזירה שראה בחלומו. אפשר להוסיף הסבר ולומר, שאדם שחלם חלום רע, אינו יכול כלל להתענג בשבת, שהרי צער החלום ואימתו מונעים ממנו כל עונג, הדרך היחידה עבורו לחזור למצב של ניחות נפש ועונג היא דווקא על ידי התענית. ולכן אין התענית כאן הפרה של העונג, אלא אדרבה, חלק מקיום העונג.

9. פוסק שחי ביוון במאה השש עשרה למניינם.

מובן, שכדי לומר כדברי הבנימין זאב חייבים להניח שאין מצות אכילה עצמית בשבת, כפי שראינו בדעת החרדים, אלא שכל חיוב האכילה בשבת הוא פרט ממצות העונג, כדעת הרמב"ם.

ר' בנימין זאב מביא ראיה לשיטתו מאגדתא בגמרא:

ובכי האי גזונא אמרינן בסנהדרין שילחי פרק ד' מיתות ב"ד: כשמת רבי אליעזר היה בוכה רבי עקיבא, ואמרו לו תלמידיו, רבינו למה אתה בוכה, והלא שבת הוא! אמר להם: עונג דידי הוא. הא קמן, דאף על גב דשבת היה והיה אסור לבכות בשבת משום בטול עונג שבת, אפילו הכי, בשביל עונג דידיה היה בוכה בשבת. והוא הדין הכא, כיון דעונג דידיה הוא אין צריך תענית לתעניתו.

לפי דבריו, ר' עקיבא בכה בצערו על מות ר' אליעזר, והסביר לתלמידים שזהו "עונג שלו"¹⁰. נמצא, שרשאי אדם לבכות בשבת מתוך צער אם הדבר מסב לו עונג.

דברי רב"ז קשים להולמם, שהרי בלשון חכמים, עונג וצער הם שני דברים מנוגדים. להלן נראה גישות אחרות לשאלת הבכי בשבת, ומתוכן נחזור לדון בבעיית התענית.

בכיה בשבת

כתב האגור (סי' תב) בשם שבלי הלקט (סי' צג) דאיתא בהגדה שמצאו תלמידיו לרבי עקיבא שהיה בוכה בשבת ואמר זהו עונג לי. יש מוכיחין מכאן שאדם שמזיק לו אכילתו דאו עונג לו שלא לאכול וכמעט שהוא אסור לאכול דהא מצער ליה במה שאוכל עכ"ל: (בית יוסף אורח חיים סימן רפח)

המסקנה שמיסיק האגור מר' עקיבא היא שעונג הוא דבר סובייקטיבי, ולגבי כל אדם, יוגדר עונג לפי מה שמענג אותו. לכן מי שאכילה מצערת אותו אינו מקיים באכילה עונג שבת. וכן להיפך, מי שבכי הוא עונג שלו, מקיים בבכיה מצות עונג שבת.

10. יש להעיר על דבר מוזר: בגמרא בסנהדרין שאותה מצטט רב"ז, לא נזכר כלל שר' עקיבא בכה בשבת. שם רק מופיע סיפור מותו של ר' אליעזר, שאכן התרחש עם כניסת השבת. אבל דווקא שם מוזכר שר' עקיבא מבטא אבולו רק במוצאי שבת. הרעיון אודות הבכי של ר' עקיבא מופיע בהקשר אחר לגמרי, כפי שמוכח להלן בבית יוסף. הצירוף של הבכי בשבת עם האבלות הוא חידוש של רב"ז שאין לו, למיטב ידיעתי, שום מקור. יתר על כן, בהעדר מקור שכזה, אי אפשר להוכיח שבכי של אבלות יכול להחשב לעונג, ואדרבה, הסיפור על ר' עקיבא מתפרש אחרת לגמרי על ידי הט"ו.

הרמ"א והט"ז נחלקו בהבנת המשמעות המעשית של הוראה זו.

הרמ"א מביא את דברי האגור ושבלי הלקט כך:

וכן מי שיש לו עונג אם יבכה, כדי שילך הצער מלבו, מותר לבכות בשבת.
(שו"ע או"ח סימן רפח סעיף ב).

משמע מדבריו, שהבין כמו ר' בנימין זאב, שגם במקום הוא בכי שיסודו בצער, יכול להחשב כעונג לבוכה. אולם בדברי הרמ"א יש סיוג, הבכי הוא "כדי שילך הצער מלבו", כלומר, הבכי הוא מעין מכשירי עונג שבת, שעל ידי שילך הצער מליבו יהיה לו עונג בשבת.

אבל הט"ז חלק על הרמ"א. הוא הראה שמקורם של דברי האגדה אודות בכיו של ר' עקיבא, הוא בזוהר חדש¹¹,

ושם נאמר שהיה בוכה מאוד באמרו שיר השירים באשר ידע היכן הדברים מגיעים. וכן הוא מצוי במתפללים בכוונה, אבל כדי שיצא הצער ממנו שזכר רמ"א הוא תמוה, דאם כן, כל מי שמצטער ח"ו יבכה בשבת!

כלומר, הבכי המותר לדעת הט"ז הוא רק בכי של דבקות וחסידות, אך לא בכי של צער ועצבות. דברי הט"ז אכן הולמים את המקובל בסיפורי צדיקים וחסידים, שאירע להם אסון בשבת, ונמנעו מלבטא כל צער עד צאת השבת.

בין כך ובין כך, מסכימים גם הרמ"א וגם הט"ז לעמדה העולה מדברי האגור ושבלי הלקט, שבכי יכול להיות מותר בשבת אם הוא מסב עונג לבוכה, ומתוך כך תומכים במסקנה הרחבה יותר, שמה שקובע, בסופו של דבר, מה ייחשב לעונג, הוא התחושה הסובייקטיבית של האדם.

תענית של תשובה וחסידות בשבת

לאור זאת, מובנים הפסקים הבאים שהובאו בבית יוסף, בעקבות דברי האגור הנ"ל:

כתב הכל בו סימן נ"ח (יו ע"ד) אפשר לומר דדוקא להתענות מחמת עסקיו או מחמת יאוש שמחת יום טוב הוא שאסור. אבל המתענה מחמת תשובה וחסידות

11. הט"ז מצטט מ"זוהר חדש" בלי לציין מקור. והקרוב ביותר הוא מדרש הנעלם פרשת וירא, דף צ"ח ע"ב. עיי"ש.

תעניתו לו תענוג ומותר ומכל מקום אין ראוי לאדם להרגיל על זה ולא תמצא מי שמופלא בחסידות שמתענה בשבתות וימים טובים.

לפי הכלבו, מותר להתענות בשבת תענית של תשובה וחסידות, אם היא תענוג לו.

לא ברור, אם יש לראות בדברי הכלבו מחלוקת על תשובת הריב"ש שהובאה לעיל. הריב"ש התנגד לתענית בשבת שובה מפני שיש בה ביטול מצות עשה דאורייתא של עונג שבת. ואילו הכלבו סובר שמותר להתענות תענית כזו. אולם נראה, שאין הם חולקים עקרונית, מכיון שגם הריב"ש וגם הכלבו תלו דבריהם בענין העונג. כלומר, הריב"ש דיבר על אדם המתענה לשם תשובה, אך אין הוא מתענג בכך. ואילו הכלבו דיבר על מי שהתענית מסיבה לו עונג ממשי. יתכן, שהסיוג שסייג הכלבו "ולא תמצא מי שמופלא בחסידות שמתענה בשבתות ימים טובים", נובעת מכך שגם לגבי מי שמופלא בחסידות, אין לומר בהכרח שהתענית היא עונג שלו, גם אם נאמר שהיא חשובה ורצויה לו מאד מבחינה רוחנית. עונג הוא מושג של הנאה גופנית ממשי. והמצב הרגיל הוא שאדם מתענג על אכילה, ולא על תענית. לכן, המקרה של הכלבו, הוא אפשרי אך בהחלט חריג. דגם לחריגים שכאלו מובא בהמשך דברי הבית יוסף, מחסידי אשכנז:

והגהות מיימון כתבו בפ"א מהלכות תענית (אות ב) אדם המתענה בכל יום ואכילה בשבת צער הוא לו מפני שינוי וסת. ראינו כמה חסידים ואנשי מעשה שהתענו בשבת מטעם זה. וכן שמעתי על רבי יהודה החסיד שהיה עושה כן. וכן אמרינן בפסחים (סח:): מר בריה דרבינא הוה יתיב בתעניתא כולי שתא בר מעצרתא ופוריא ומעלי יומא דכפורי. אבל בלא כהאי גוונא אסור עכ"ל:

המסורת האשכנזית המובאת מן ההגהות המיימונית, תלמיד המהר"מ מרוטנבורג, היא, שאנשים שרגילים בתענית עד כדי כך שאכילה היא צער להם, הרשו לעצמם שלא לאכול בשבת. מדובר כאן, אם כן, בטיפוסים מיוחדים במינם, שלגביהם אכילה הפכה להיות לעינוי כעין, להבדיל, אנורקסים של ימינו, והם היחידים שרשאים לא לאכול בשבת, כי לגביהם אין זה עונג אלא עינוי. אבל סתם תענית של תשובה ומעשים טובים לא הותרה כלל, כי גם אם היא רצויה לאדם, אין להחשיבה כעונג.¹²

12. מהמשך דברי הב"י משמע שהרשב"א חולק על כך וסובר שכל תענית אסורה מלבד תענית חלום. אבל יתכן שדברי הרשב"א הוצגו כדעה חולקת על פירוש המעשה של מר בריה דרבינא, ולעצם הענין גם

בשלב זה ניתן לסכם ולומר, שהחובה לסעוד שלש סעודות בשבת, תלויה במחלוקת הראשונים. יש הסוברים שהיא מחויבת ממקור עצמאי, מן התורה, או מדברי חכמים שסמכו דבריהם על דברי תורה, והוא הפסוק "אכלוהו היום". מלבד מצוה זו יש גם חובה לענג את השבת, שמקורה בדברי נביאים, וחיובה איגו דווקא בסעודות, אלא בהוספת מאכלים ערבים ובעינוגים אחרים שאינם דווקא אכילה. שיטה אחרת בראשונים סוברת שעיקר מצות הסעודות מחויבת מדין עונג שבת, שהוא מצוה מן התורה שמעוגנת בדברי נביאים, ואולי רק מצוה דרבנן. והחובה לסעוד שלש סעודות מותנית בכך שאכן יהיה בכך עונג לסועד.

לשיטה המבססת את חובת אכילת הסעודות על העונג, קיימת אפשרות שעונג יוגדר בצורה סובייקטיבית, על פי דעתו ואופיו של כל אדם, ולפיכך יכול להווצר מצב שבו אדם יפטר מסעודת שבת, ואפילו יותר לו להתענות בשבת, אם האכילה מצערת אותו וההמנעות ממנה מסיבה לו עונג.

פרק ג': לימוד תורה בשבת

בפרק זה נבחן את האפשרות להכליל גם לימוד תורה ועיסוקים רוחניים אחרים במצות עונג שבת.

חובת הלימוד בציבור בשבת

המקור לחובה לעסוק בתורה בשבת מובא על ידי הבית יוסף מן התנחומא:

בתנחומא ויקהל משה¹³ בעלי אגדה היו אומרים מתחלת התורה ועד סופה אין בה פרשה שנאמר בה קהלה בראשה אלא פרשה זו בלבד ולמה כך אמר הקב"ה למשה רד ועשה לי קהלות גדולות בשבת כדי שילמדו כל הדורות הבאים אחריך להקהיל קהלות בכל שבת להכנס בבתי כנסיות ובתי מדרשות ללמוד בהם תורה לרבים, דבר אחר ויקהל משה אמר להם הקב"ה לישראל אם אתם נקהלים בכל שבת ושבת בבתי כנסיות ובבתי מדרשות וקורין בתורה ובנביאים מעלה אני עליכם כאילו

הרשב"א יודה שבהעדר עונג אין חובת אכילה, שהרי ראינו לעיל שהוא מיקל בסעודה שלישית למי שאינו מתענג בה. ולפיכך יש לומר שדברי הרשב"א על איסור תענית מתיחסים לבני אדם רגילים, ולא לאותו סוג של מסתגפים שהתרגלו לתעניות ומתקשים באכילה.

13. לפנינו יש רק בילקו"ש ויקהל רמז ת"ח.

המלכתם אותי בעולמי שכן ישעיהו הנביא מפרש (מג יב) ואתם עדי נאם ה' ואני אל אתם מעידים עלי שאני אלוה בעולם ע"כ. ומכאן סמכו בכל תפוצות הגולה להתקבץ בבתי כנסיות לקרות מקרא ולדרוש בדברי אגדה אחר סעודת שחרית: בית יוסף אורח חיים סימן רצ

ברור מדברי הבית יוסף, שעיקר חיוב לימוד התורה בשבת לפרט, איננו שונה מחיוב מצוה זו בכל ימות השבוע. החידוש בשבת הוא שבשבת יש דרישה מיוחדת, להקהיל קהילות ולדרוש בציבור בדברי תורה.

המקור לדרשה בשבת מובא בתנחומא מן הפסוקים בפרשת ויקהל, ואילו הטעם לדבר מובא בטור, ממדרש אחר:

ואם רגיל בשינת הצהרים אל יבטלה כי עונג הוא לו.

ואחר השינה קובעין מדרש כדאיתא במדרש אמרה תורה לפני הקב"ה רבש"ע כשיכנסו ישראל לארץ זה רץ לכרמו וזה רץ לשדהו ואני מה תהא עלי אמר לה יש לי זוג שאני מזווג לך ושבת שמו שהם בטלים ממלאכתם ויכולין לעסוק בך ע"כ צריך שיקבעו מדרש להודיע לעם את חוקי האלהים ואת תורותיו ואסור לקבוע סעודה בזמן בית המדרש כדאי' בגיטין בפרק השולח (לח ב) אמר רבה בהני תלת מילי נחתי בעלי בתים מנכסיהו וחד מינייהו דקבעי סעודתא בשבתא בעידן בי מדרשא: (טור אורח חיים סימן רצ)

נמצאנו למדים, שקביעה זו של לימוד תורה בציבור בשבת היא קביעה מעשית, הנגזרת מסדר היום הטבעי של הקהילה. בימות החול, הכל עסוקים במלאכתם ואינם פנויים ללימוד, ואילו את הזמן הפנוי של השבת יש לנצל ללימוד.

אמנם, ניכר מדברי הטור שהוא מבחין היטב בין העונג לבין הלימוד. השינה היא עונג, הלימוד הוא חובה. ולכן אין לבטל שינת הצהריים למי שרגיל בה והיא עונג לו. הדרשה תתקיים אחרי שנת הצהריים.

חשיבותה של הדרשה באה לידי ביטוי שאסרו לקבוע סעודה בזמן הדרשה. אף על פי שיש בסעודה מצוות עונג שבת. אבל אין היא סותרת את העונג כיון שבשאר השבת עוסקים בכך. ובאמת, הרמב"ם תאר את הדברים במתכונת של סדר יום מתוכנן, המאפשר קיום שני הדברים כאחד: עונג שבת ולימוד תורה בציבור:

אכילת בשר ושתיית יין בשבת עונג הוא לה והוא שהיתה ידו משגת. ואסור לקבוע סעודה על היין בשבת ובימים טובים בשעת בית המדרש אלא כך היה מנהג הצדיקים הראשונים מתפלל אדם בשבת שחרית ומוסף בבית הכנסת ויבוא לביתו ויסעוד סעודה שניה וילך לבית המדרש יקרא וישמע עד המנחה ויתפלל מנחה ואחר כך יקבע סעודה שלישית על היין ויאכל וישתה עד מוצאי שבת: (רמב"ם פ"ל משבת ה"י)

תלמידי חכמים, פועלים ובעלי בתים

הבית יוסף הביא מדברי הירושלמי והמדרש הסבר אחר לחלוקת הזמן בין לימוד תורה ואכילה:

גרסינן בירושלמי (שבת פט"ו ה"ג) רבי חגי אמר לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לאכילה ושתייה. רבי ברכיה אמר לא ניתנו אלא לעסוק בהם בדברי תורה. ובתנחומא מפרש: לא פלגין, מה דאמר רבי ברכיה לתלמוד תורה, אלו הפועלים שהם עסוקים במלאכתם כל ימות השבוע ובשבת הם באים ומתעסקים בתלמוד תורה. ומה דאמר רבי חגי להתענג אלו תלמידי חכמים שהם יגעים בתורה כל ימות השבוע ובשבת הם מתענגים. (בית יוסף אורח חיים סימן רפח)

לדבריו, ההוראה לפנות זמן ללימוד תורה ניתנה רק לפועלים, שבמשך השבוע אין להם פנאי ללמוד, אבל תלמידי חכמים, שכל השבוע הם "יגעים בתורה", בשבת הם מתענגים. אין הכוונה שפועלים פטורים מעונג וחכמים מלימוד תורה, מדובר בודאי רק על יחסי חלוקת הזמן. הפועלים יפנו יותר זמן ללימוד, והחכמים לעונג שבת.

ברור גם מכאן, שלימוד תורה איננו חלק ממצות עונג שבת. בכלל, מצוות לאו להנות ניתנו, ואין להחשיב, לפחות לא מבחינת הלכתית פורמלית, לימוד תורה כעונג שבת.

הדרישה מן האנשים העובדים בכל ימות השבוע להקדיש זמן ללימוד תורה איננה נובעת מכך שיש בלימוד תורה עונג לשבת וכיבודה. היא באה ממקום אחר: מצות לימוד תורה מבקשת לה מקום בזמנו הפנוי של האדם העמל. הזמן הפנוי שלו הוא ביום המנוחה, יום השבת, ולכן עליו להקדיש בו זמן ללימוד. ברור, שבאותה מידה הוא חייב להקדיש זמן ללימוד בחול המועד, ובימינו, כאשר יש ימי חופשה לכל עובד, מלבד שבתות וימים טובים, הוא יהיה חייב לנצלם ללימוד תורה. אדרבה, מי

שעובד חמישה ימי עבודה בשבוע צריך להקדיש ביום השבת זמן לעונג שבת, ואינו יכול ללמוד כל השבת, אבל ביום החול החפשי שלו, תחול עליו חובת תלמוד תורה באופן מלא.

המסקנה ההלכתית של הרמ"א בענינם של תלמידי חכמים בשבת היא מרחיקת לכת:

ופועלים ובעלי בתים שאינן עוסקים בתורה כל ימי שבוע, יעסקו יותר בתורה בשבת מתלמידי חכמים העוסקים בתורה כל ימי השבוע. והתלמידי חכמים ימשיכו יותר בעונג אכילה ושתייה קצת, דהרי הם מתענגים בלמודם כל ימי השבוע. (שו"ע או"ח סימן רצ סעיף ב)

אין ספק, שאילו היה תלמוד תורה שווה ערך לאכילה ושתייה כדרך לקיום מצות עונג שבת, היה הרמ"א מעודד גם את תלמידי החכמים להרבות בעיסוק בתורה בשבת, שהרי בכך היו מקיימים שתי מצוות באחת: עונג שבת ותלמוד תורה, שהיא "כנגד כולם" והיא מן הדברים שאין להם שיעור. ההוראה המחודשת, לפחות מן הלימוד בשבת, ניתנה דווקא לתלמידי חכמים, היודעים בימות החול "להתענג בלימודם". הוראה זו מלמדת שאכן מצות עונג שבת מתקיימת דווקא על ידי המעשים הגופניים.

פרק ד': משמעות וקיום

העולה מכל מה שראינו עד כאן היא, ש"המענג את השבת" שמברכים אותו ב"אז תתענג על ה'", איננו מי שמרבה בלימוד תורה, בתפילה, בזמירות ובשאר עניינים שברוח, אלא דווקא מי שמרבה במעשים המסבים לו עונג גופני: אכילה ושתייה, שינה ותשמיש המיטה.

צריך להבין, שעינוגן של סעודות שבת הוא לכל הפחות חיוב דרבנן המעוגן בדברי קבלה בנביאים, ולדעת ראשונים רבים הוא חיוב גמור מדאורייתא. המצוה לאכול ולשתות מאכלים המענגים בשבת, ולהרבות בהם כפי כוחו ויכולתו, כלומר, כוחו להתענג ויכולתו הכספית להשיג את המעדנים לשבת, היא מצוה שאיננה פחותה ממצות נר חנוכה או משלוח מנות בפורים, ולפי האומרים שהיא מדאורייתא, ניתן אף להעמידה בשורה אחת עם מצוה, סוכה ולולב. ריבוי בהכנת מעדנים לשבת הוא הידור מצוה בדיוק כמו בכל מצוה "רוחנית" אחרת. בגמרא מסכת ביצה משוים את ההוצאות לכבוד שבת עם ההוצאות לחינוך:

תני רב תחליפא אחוה דרבנאי חוואה: כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת יום טוב, והוצאת בניו לתלמוד תורה. שאם פחת – פוחתין לו, ואם הוסיף – מוסיפין לו...

תניא, אמרו עליו על שמאי הזקן, כל ימיו היה אוכל לכבוד שבת. מצא בהמה נאה אומר: זו לשבת. מצא אחרת נאה הימנה – מניח את השניה ואוכל את הראשונה. אבל הלל הזקן מדה אחרת היתה לו, שכל מעשיו לשם שמים. שנאמר (תהלים סח) ברוך ה' יום יום. תניא נמי הכי: בית שמאי אומרים: מחד שביך לשבתך, ובית הלל אומרים: ברוך ה' יום יום. [ביצה דף טז עמוד א]

התודעה הרגילה של מקיימי מצוות יוצרת הבחנה בין מצוות "רוחניות", שבהן המעשה הגשמי הוא רק "מנשא" לרעיונות סמליים, כדוגמת מצות הלולב, לבין מצוות "גשמיות" שבהן עצם העשייה הגשמית מכילה את המצוה. הסוג השני, נתפס כ"נמוך" יותר מבחינת הערך הדתי שלו, היות ומעורבת בו גם הנאה גופנית שאיננה נתפסת כערך דתי. ואדרבה, היא נתפסת כזירת פעולתו של היצר הרע, עולם התאוות והפיתויים. כך הוא הדבר גם לגבי שינה בשבת, וכך בודאי, גם לגבי תשמיש המטה¹⁴.

אדם העומד ליד דוכן אתרוגים בערב סוכות וממשמש בהם כדי לברור לו את האתרוג המהודר ביותר לחג, מרגיש שהוא עוסק במצוה, או ליתר דיוק בהכשר מצוה. מוכרי ההדסים מכריזים בשוק על מרכולתם: בואו וקחו לכם מצוות. לעומת זאת, מי שעומד בשוק או במרכול בערב שבת ובורר לו פירות וירקות נאים, איננו מודע לכך, שהוא עוסק בהידורי מצוה, למרות שברור מכל מה שלמדנו בסוגיין, שאין הבדל ביניהם.

אכן, בגמרא אנו מוצאים שקניות לשבת הן מצוה, שאמוראים עסקו בה ברצותם לקחת חלק במצות הכנת השבת, ובית הלל ובית שמאי נחלקו גם בסדריהן: האם מתחילת השבוע יש להכווין את כל הקניות לקראת שבת, או שיש ערך גם לקניות לצרכי ימי החול, כי "כל מעשיך יהיו לשם שמים"¹⁵.

14. בתשמיש המטה, הבעיה מוקרנת למכלול של יחסי אישות, הבאים לידי ביטוי במצות עונה. שיותר משמדגישים את הערך המצוותי והקרושתי שבהן, מתמקדים בסילוק הצדדים היצריים שבהם. ואכמ"ל.

15. בטעות, מזהים את הרעיון של עבודת השם בחומר כחידוש של החסידות הבעשטית. ולא היא, שהרי מצות עונג שבת מחייבת את הכל. החידוש החסידי הוא בהרחבה כשיטת הלל הזקן, ש"כל מעשיך יהיו לשם

ר' יוסף אלבו: מקומו של האדם בעולם

כדי להשלים את התמונה וליישב את הדברים על הלב, עלינו להבין מדוע, באמת, נחשבת העשיה הגופנית, הנהנתנית, למעשה מצוה ולדרך העדיפה לעינוג השבת, יותר מאשר התענית, לימוד התורה והתפילה. במסגרת זו, נבחן שני מקורות מייצגים. ר' יוסף אלבו כמייצג של ההגות הפילוסופית, ורש"ז מלאדי, כמייצג של ההגות החסידית.

ר' יוסף אלבו, בעל ספר העיקרים, מביא מ"עונג שבת" ראייה להבנתו מה נותן שלמות לאדם:

וכל זה ממה שיורה שהפעל הגופיי [=הפעולה הגופנית] הנעשה בהשכלה לעשות רצון ה' ומצותו, יתן השלמות לבעלי הנפש המשכלת. ויעיד על זה מה שנמצא ייעוד גמול טוב למענג את השבת. אמר: אם תשיב משבת רגלך וגו' וקראת לשבת עונג וגו' אז תתענג על ה' (ישעיה נ"ח) ונמצא רז"ל מפליגים בשכר המענג את השבת ואת המועדות, עם היות התענוג דבר גשמי ופעל גופיי יגיע אל האדם מצד שהוא בעל חי לא מצד שהוא אדם. אלא שאם היה התענוג פעל נעשה בלא כונה, היה בלי ספק פעל בהמי, אבל כשיעשה בכונה לעבוד את ה' ולקיים מצותו הוא בלי ספק פעל שכלי, ... ובפעל הזה וכיוצא בו יושג התכלית לא זולת זה כמו שאמרנו...

לדעתו של בעל העיקרים, אף על פי שפעולות אכילה ושתייה הן פעולות גופניות, שבהן אין נבדל האדם מבעלי החיים, בכל זאת, דווקא בזירה הזאת מתרחשת השגת השלמות האנושית, מכיון שיש כאן צירוף של המטרה השכלית, עם המעשה הגופני. זה הוא עיקר יחודו ושלמותו של האדם, ובוהו הוא נבדל מן המלאכים מחד גיסא ומבעלי החיים מאידך גיסא ביכולת לצרף את הרוחני עם הגופני.

בהסבירו מדוע כך הוא הדבר, מסייג ר' יוסף אלבו במידה מסוימת את הדברים:

וראוי שיהיה הדבר כן, לפי שעל זה הדרך אפשר שיושג השלמות האנושי לכלל המין או לרובו, אע"פ שיש יתרון מדרגה ליודע על הבלתי יודע. אבל אם יהיה

שמים", היינו, שגם עשיית החולין יכולה להתקדש לעבודת השם, במקום שאין מצוה מפורשת. אבל במקום מצוה אין צורך לחסידות, והכל הלכה פסוקה.

השלמות האנושי נתלה בהשגת המושכלות בלבד לא היה אפשר שיושג התכלית
ההוא לכלל המין ההוא או לרובו. ספר העקרים – מאמר שלישי פרק ה

כלומר, ר"י אלבו משאיר מקום לומר, שהשלמות יכולה להיות בהתעלות מעל
הגשמי ובהשגת המושכלות בלבד, כפי שמשמע במקומות מסוימים בדברי הרמב"ם
במורה נבוכים. אבל זה הישג שאינו אפשרי לכלל בני האדם או לרובם, ולכן יש
ויתור על הדרישה הזאת, והיא מוחלפת בדרישה שהיא אפשרית לכל: פעולה גופנית
מתוך מטרה מושכלת.

מדברי בעל העיקרים אפשר להבין, שאותם יחידי סגולה שיכולים לענג את השבת
על ידי עיסוק במושכלות בלבד, כדוגמת חסידי אשכנז המוזכרים בדברי ההגהות
מיימונית לעיל, הם רשאים לענג את שבתם בתענית, בתפילה ולימוד תורה, כיון
שהם במדרגה שזהו עונג להם. אבל כלל הציבור אינו רשאי לעשות זאת, מפני שאינו
יכול להגיע למדרגה הזאת. אם כי, יתכן שיש מקום לשאוף אליה ולעבוד כדי להשיג
אותה.

בעל התניא: תפקידו של האדם בעולם

לעומת העמדה הפילוסופית המיוצגת על ידי ר"י אלבו, העמדה החסידית מייחסת
ערך גבוה יותר לעשייה הגשמית. נציג כאן את הגישה של בעל התניא, כמייצג של
החסידות הבעש"טית כולה:

אך נפש החיונית הבהמית שבישראל שמצד הקליפה המלוכשת בדם האדם כנ"ל,
ונפשות בהמות וחיות ועופות ודגים טהורים ומותרים באכילה, וקיום וחיות כל
הדומם וכל הצומח המותר באכילה, וכן קיום וחיות כל המעשה דבור ומחשבה
בענייני עוה"ז שאין בהם צד איסור לא שרש ולא ענף משם"ה מצות לא תעשה
וענפיהן דאורייתא ודרבנן, רק שאינן לשם שמים אלא רצון הגוף וחפצו ותאותו.
ואפילו הוא צורך הגוף וקיומו וחיותו ממש אלא שכוונתו אינה לשם שמים כדי
לעבוד את ה', בגופו לא עדיפי מעשה דבור ומחשבות אלו מנפש החיונית
הבהמית בעצמה. והכל כאשר לכל נשפע ונמשך ממדרגה השנית שבקליפות,
וסטרא אחרא שהיא קליפה רביעית הנקראת קליפת נוגה שבעולם הזה הנקרא
עולם העשייה, רובו ככולו רע רק מעט טוב מעורב בתוכה...

ופעמים שהיא נכללת ועולה בבחי' ומדרגת הקדושה דהיינו כשהטוב המעורב בה
נתברר מהרע וגובר ועולה ונכלל בקדושה. כגון דרך משל האוכל בשרא שמינא

דתורא ושותה יין מבושם להרחיב דעתו לה' ולתורתו, כדאמר רבא חמרא וריחא [פקחין]. או בשביל כדי לקיים מצות ענג שבת וי"ט אזי נתברר חיות הבשר והיין שהיה נשפע מקליפת נוגה ועולה לה' כעולה וכקרבן.

... אך מי שהוא בזוללי בשר וסובאי יין למלאת תאות גופו ונפשו הבהמית שהוא בחי' יסוד המים מארבע יסודות הרעים שבה שממנו מדת התאוה הנה ע"י זה יורד חיות הבשר והיין שבקרבו ונכלל לפי שעה ברע גמור שבשולש קליפות הטמאות וגופו נעשה להן לבוש ומרכבה לפי שעה עד אשר ישוב האדם ויחזור לעבודת ה' ולתורתו, כי לפי שהיה בשר היתר ויין כשר לכך יכולים לחזור ולעלות עמו בשובו לעבודת ה' שזהו לשון היתר ומותר כלומר שאינו קשור ואסור בידי החיצונים, שלא יוכל לחזור ולעלות לה'. (ספר התניא – חלק ראשון – פרק ז)

לדעת רש"ז מלאדי בספר התניא, כל אדם מורכב מנפש בהמית ונפש אלקית. הנפש הבהמית היא מקור החיות הגופנית של האדם וגם של כל המציאות כולה. נפש זו באה מצד שלילי, מן "הקליפות החיצוניות" שבה יש תערובת טוב ורע, כשהרוב הוא רע. אכילה מזינה את הנפש הזו ומוזנת ממנה, ולכן היא כלולה במעמד הבעייתי הזה של תערובת רע וטוב, "קליפת נוגה". אבל כאשר אדם אוכל לשם מצוה, כגון לקיים מצות עונג שבת, אזי הוא מעלה את האוכל, "כעולה וכקרבן".

לפי התניא, אין המצוה של העונג הגופני פשרה שנעשתה עבור בני אדם שאינם יכולים להתעלות לעולם של מושכלות בלבד, אלא היא מצוה שמתוקנת מיסודה עבור כל אדם מישראל, כדי שיוכל להעלות באמצעותה את האכילה והשתיה, ושאר העינוגים והצרכים של הנפש הבהמית שבו, למדרגה מעודנת ומקודשת של "עולה וקרבן". הכוונת האכילה לשם שמים, לצורך מצוה, מחלצת אותה מן הקליפות שהיא שבויה בהן, ומעלה אותן לקודש ולמשמעות רוחנית.

בעיני הוגי החסידות, השימוש בחומר ובהנאות הגופניות הוא תפקיד, משימה שהוטלה על האדם, כדי לקדש את עצמו ואת המציאות כולה. המשימה הזאת מוגדרת בלשון הקבלית כ"העלאת ניצוצות"¹⁶, והיא, תפקיד מרכזי שלשמו נברא האדם בעולם.

16. עי' עוד בפרק "העלאת ניצוצות" ב"מידות ראייה".

לסיכום

מצוה מהסוג של "עונג שבת" המחייבת שימוש בהנאות הגופניות לקיום מצוה, היא המקום שבו יכול האדם להפסיק את המלחמה הפנימית עם התאוה שלו, ולרתום את צרכי הגוף והנאותיו לשם שמים. דווקא הדרך הזאת, שבה ניתן פורקן חיובי ורצוי לצרכים הגופניים, תעזור במלחמת היצר יותר מאשר עבודת החול של התגברות, תעניות וסיגופים. לכל הדעות, היא בודאי השלמה הכרחית לה, באשר היא נותנת מקום חיובי ליצרים וצרכים קיימים, המסויגים ומוגבלים בשאר הזמן.

דבר זה נכון גם בחינוך הילדים: קל יותר, ונכון יותר לומר לילד המנדנד בחנות "תקנה לי": הבה נקנה זאת לשבת, לשם מצוה, מאשר לסרב לו סירוב גמור. כך, התאוה האסורה לממתק הופכת להיות צורך מצוה. וגם הבעיה הכלכלית נפתרת, שהרי הוצאות השבת אינן כלולות בתקציב השנתי והן בלתי מוגבלות. חינוך לתורה ולמצוות אין משמעו רק הטלת סייגים ואיסורים, חובות ודינים. הוא גם הוראת דרך, כיצד להשתמש ביצרים הטבעיים ובדברים המענגים את האדם, ולעשותם חלק מעבודת השם של האדם.